

УДК 94(437)1938/1945

ТЕТЯНА ІВАНОВА

tata_iv_@ukr.net

м. Миколаїв

ЧЕСЬКИЙ ФАШИЗМ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ У 1939–1945 рр.

У статті зроблена спроба розглянути становлення та розвиток фашизму в слов'янських країнах Центральної Європи, зокрема в Чехії, в кінці 30-х – середині 40-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано та проаналізовано діяльність ультраправих організацій у Чехії та Словаччині у період найбільшого їх піднесення, досліджено їх соціальний склад та регіональні особливості.

Ключові слова: Чехословаччина, чеський фашистський рух, націонал-соціалізм, судетські німці, Протекторат Богемії і Моравії, Словацька Республіка.

Фашизм, як ідеологія, політична система і соціальна практика завжди привертала увагу дослідників. У різних країнах періодично виникають військові режими, які використовують методи й форми політичних змагань з арсеналу фашизму. Ці режими теж підживлюють інтерес до феномену під назвою «фашизм».

Сучасне суспільство не спроможне повністю захистити себе від рецидивів цього явища. Тому не випадково тема фашизму не буде байдужою для людей різних поколінь. Завжди існує можливість повернення до історичних явищ 20-х – 40-х років ХХ століття. Виникнення нових рухів – міжнародного тероризму, проявів расизму, навіть організована злочинність – усе це складові частини фашизму. То ж актуальність обраної для дослідження теми не викликає заперечення, адже сучасна історіографія лише розпочала комплексне дослідження та переосмислення історії світового фашизму й Центральної Європи зокрема.

Восени 1918 р. у результаті поразки в Першій світовій війні та національно-визвольного руху слов'янських народів Австро-Угорська імперія розвалилася. У жовтні 1918 р. празький Національний комітет, що представляв чеські політичні партії, проголосив утворення незалежної Чехословацької держави. Було заявлено, що державний лад визначатимуть Національні збори, а в перехідний період верховна влада здійснюватиметься празьким Національним комітетом. Восени 1918 р. Словацька Національна рада прийняла декларацію, що проголошувала словацьку націю частиною єдиної чехословаць-

кої нації в культурному та мовному відношеннях. Національний комітет у Празі опублікував тимчасову конституцію відповідно до якої верховним законодавчим органом Чехословаччини стали Національні збори. Вони були утворені шляхом не виборів, а розширення складу Національного комітету. На першому засіданні Національних зборів у листопаді 1918 р. було урочисто проголошено про повалення влади Габсбургів у чеських землях та встановлення демократичної республіки. Першим президентом одногосно було проголошено професора філософії, видного політичного діяча Томаша Масарика, який на той час перебував в еміграції в Парижі.

У 1919–1920 рр. Версальським, Сен-Жерменським, Тріанонським мирними договорами були остаточно визначено кордони Чехословаччини: Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словакія та Закарпатська Україна. Територія Чехословаччини становила 140 тис. кв. км, населення – біля 13,6 млн чол. Серед них: чехів – біля 7 млн, німців – 3 млн, словаків – 2 млн, угорців – 750 тис., українців – 500 тис., поляків – 10 тис [1, 173].

Формування та розвиток Чехословацької держави в перші місяці її існування відбувалися в складній міжнародній обстановці. Словаччину, Підкарпатську Русь окупувала Угорщина. Проголошення в березні 1919 р. Угорської радянської республіки, а в червні Словацької радянської республіки призвело до втручання Червоної армії, що намагалася допомогти їм у боротьбі проти румунських і чехословацьких військ. Проте наприкінці літа 1919 р.

успішний наступ військ Румунії та Чехословаччини змусив Червону армію залишити територію Словаччини. Поваливши Словацьку радянську республіку після трьох тижнів існування, Чехословаччина встановила свій контроль над Словаччиною.

Взагалі можна сказати, що фашизм у Чехії бере початок в русі націоналізму XIX століття. У ньому невпинно робився акцент на національне питання. Причиною появи цього руху в Чехословаччині незабаром після Першої світової війни були побоювання «правого» перевороту, так як у зв'язку зі складною економічною ситуацією справа доходила до соціальних хвилювань, і ситуація могла обернутися таким же чином як і в Росії. Також існували певні побоювання в сторону Німеччини, побоювання через боротьбу за національну ідентичність в XX столітті. Отже, провідною рисою чеського фашизму була спрямованість проти німців [2, 94].

Характерною рисою суспільного життя Чехословаччини 20–30 роки XX ст. стала подальша поляризація політичних сил. Зростали лави партій лівої та правої орієнтації. З'явилися правонаціоналістичні й відверто фашистські партії, для свого означення вони використовували термін «червоно-білі». Вже до кінця 1922 року існувало формулювання «чеські фашисти». Позиції чеського фашизму на регіональному рівні були деякий час вельми міцні в Моравії, в Західній і Південній Чехії, а також в частині Центральної Чехії. Тим не менш, центром чеського фашистського руху була Прага [3, 35].

Чехословаччина в кінці 1930-х рр. розвивалася в контексті загальноєвропейських політичних та ідеологічних тенденцій. У країні існували різні політичні рухи і партії, серед них – значне число праворадикального фашистського змісту. Якщо для фашистів, що належали до національних меншин – німцям, словакам, угорцям, були характерні сепаратистський і відповідно античеські настрої, то для чеських правих радикалів в числі основних були «загальночеські» і асиміляторські по відношенню до національних меншин, ідеї [4, 32]. Чітко у останніх виявлялися також антиєврейські, антициганські і антинімецькі настрої, що характерно, наприклад, для полі-

тичної доктрини найбільш помітної фашистської партії довоєнної Чехословаччини «Фашистської національної спільноти» (Národní obec fašistická), яку очолював генерал Радола Гайда. Вона виникла за італійським зразком в 1926 р. і нараховувала 20 000 чоловік. Основну підтримку ця партія знаходила серед селян, студентів і офіцерів чехословацької армії [5, 83].

«Фашистська національна спільнота» було помітною політичною силою. Її прихильники (167433 голоси) на останніх передвоєнних виборах 1935 р. провели в парламент країни 6 своїх депутатів. Всього ж фашистські і профашистські партії Чехословаччини провели в той рік в парламент 17 своїх депутатів, отримавши 5,6% голосів виборців [6, 37].

Німецьке керівництво, включивши внаслідок окупації в березні 1939 р. чеські землі до складу Третього рейху, було вкрай зацікавлене в експлуатації промислового та інтелектуального потенціалу чехів. Воно не могло не рахуватися з праворадикальними настроями частини чеського населення і не використовувати їх у своїх інтересах [7, 38]. Німецька влада поставила своїм завданням інтегрувати чеських правих радикалів, а також орієнтовану на них частину чеського населення в ідеологічну систему «нового арійського порядку», припиняючи антинімецькі, але заохочуючи антисемітські, антиліберальні і антикомуністичні настрої. Частина чеських правих радикалів в 1939 р. скоригувала свої доктрини у вказаному ним німецькими нацистами напрямку. Інша ж частина вважала за краще емігрувати або влитися до лав руху Опору.

«Фашистська національна спільнота» увійшла в політичну організацію «Народне Братство» (Národní souručenství), дозволену німецькими властями з 6 квітня 1939 р. Вона включала до 97% дорослого населення Протекторату Богемія і Моравія. Її очолив міністр народної освіти професор Еммануїл Моравець.

У рамках цієї організації колишні члени «Фашистської національної спільноти» спробували конкурувати в боротьбі за владу з урядом Еміля Гахи. Однак німецькі власті зробили ставку на загальногромадянський уряд Протекторату. Якщо після зіткнень з чеською поліцією в Брно прихильники (10000 чоловік)

генерала Р. Гайди змирилися, то представники іншої чеської партії (13500 осіб), які взяли на відміну від них за зразок німецький націонал-соціалізм, – «Чеський націонал-соціалістичний табір» спробували продовжити боротьбу [8, 55]. У цю організацію входив ряд нечисленних партій і груп чеських нацистів, наприклад «Арійська гвардія» [9, 80].

8 серпня 1940 р. на Староміській площі в Празі 300 чеських нацистів штурмували штабквартиру «Народного Братства», але були відбиті чеськими поліцейськими, 34 з яких були поранені. Німецька влада знову встала на бік уряду Еміля Гаха, і «Чеський націонал-соціалістичний табір» перестав займатися активною політичною діяльністю.

Поступово старі довоєнні праворадикальні партії заборонялися або розпадалися, а їх місце почали займати нові, сформовані німецькими властями рухи та об'єднання. Вони повинні були заохочувати чеське населення до співпраці з Німеччиною, пропагувати здоровий спосіб життя, німецько-чеські традиції і «арійські цінності».

До даних організацій слід віднести: «Арійський робочий фронт, «Національну арійську культурну єдність», «Чеський союз борців», «Партію Зеленої Свастики», «Антиєврейську лігу», «Національний комітет дій», «Виконавчий комітет ветеранів», «Головне керівництво фашистів Протекторату», «Корпус захисту», «Націонал-соціалістичний рух трудящих», «Союз арійської міліції». У кожній з цих партій налічувалося від двох до восьми тисяч членів. Вони випускали власні газети і листівки, влаштовували збори і ходи.

Широкого розмаху фашистський рух набрав в прикордонних районах Північної та Північно-Західної Чехії завдяки активності Німецької націонал-соціалістської партії. В жовтні 1933 р. вона була заборонена і стала називатися Судето-німецький вітчизняний фронт, а в березні 1934 р. – Судето-німецька партія. Партію очолював К. Генлейн, який майже відкрито спирався на політичну та фінансову підтримку гітлерівської Німеччини. У жовтні 1933 р. була заборонена Націонал-соціалістична партія судетських німців, а так само символіка: свастика і коричневі сорочки. Замість неї в 1934 р. виник Патріотичний

фронт судетських німців на чолі з Конрадом Генлейном, який вимагав автономії.

Проте, чеські праві радикали не могли не увійти в суперечність з античеською політикою німецької влади. Багато з них стали активно співпрацювати з групами Опору, що не залишилося без уваги гестапо. У січні 1943 р. більшість чеських фашистських і профашистських партій були заборонені. Залишилися лише ті, хто підтримував ідею асиміляції чехів німцями. Їх групи, граючи в політичному житті Протекторату швидше декоративну роль, проіснували до травня 1945 р. і навіть взяли участь у боях за Прагу на стороні німецьких військ [10, 33].

Особливо великий вплив мав фашизм серед словаків. Перш за все, необхідно розглянути політичну історію Словацької Республіки, щоб мати уявлення, які правлячі сили були керівними у той час.

Перша Словацька Республіка як національна словацька держава утворилася на території сучасної Словаччини (за винятком південно-східних областей, що відійшли, згідно Віденським арбітражем, до Угорщини та задунайської, яка відійшла до Німеччини) в результаті розділу Чехословаччини в 1939 році. Республіка існувала з 14 березня 1939 р. по 8 травня 1945 р. як союзник і сателіт нацистської Німеччини і мала кордон з Німеччиною, Протекторатом Богемії і Моравії, Генеральною губернією (зайнятий Німеччиною залишок Польщі) і Угорщиною.

Згідно з Мюнхенською угодою, у вересні 1938 року Словаччина отримала автономію усередині Чехословаччини, а відповідно до результатів Віденського арбітражу у листопаді того ж року була змушена повернути частину своїх південних територій Угорщині. Під час підготовки німецького вторгнення до Чехії (з наступним створенням протекторату Богемії і Моравії) Адольф Гітлер розглядав декілька планів дій щодо майбутнього Словаччини. Врешті-решт було прийняте рішення утворити окрему державу під сильним впливом Німеччини, яка б могла виступити плацдармом для нападів Німеччини на Польщу та інші регіони [11, 231].

Глінкова Словацька Народна Партія (Hlinkova slovenská ľudová), ГСНП – націоналістична

словацька партія, що існувала в 1906–1945 роках в Австро-Угорщині, Чехословаччині та Першій Словацькій республіці. Протягом своєї еволюції мала наступні назви: 1906–1925 рр. – Словацька Народна Партія; 1925–1938 рр. – Глінкова Словацька Народна Партія; 1938–1945 рр. – Глінкова Словацька Народна Партія – Партія Словацького Народної Єдності [12, 76].

ГСНП була заснована ще в 1906 році М. Годжею, Ф. Скіцаком і А. Ратом офіційно в 1913 році, коли брала участь у виборах в австро-угорський парламент. Виступала за автономію Словаччини в рамках Чехословаччини. До 1938 року головою партії був Андрій Глінка. В 1920 р. партія налічувала 11953 членів, з 1927 р. брала участь в уряді, але в 1929 р. виїшла у зв'язку з арештом Войтеху Туки. 8 травня 1930 р. ГСНП подала проект закону про автономію Словаччини. З середини 30-х тісно співпрацювала зі Словацькою Народною Партією, пізніше з угорськими та німецькими сепаратистами. У партії поступово ставали популярні ідеї фашизму, в першу чергу італійського та австрійського зразків [13, 55]. У 1936 році девізом партії стало: «Один народ, одна партія, один вождь» [13, 80]. У той час в ГСНП налічувалося 36000 членів. 10 жовтня 1938 р. партія проголосила в м. Злін автономію Словаччини.

Після проголошення підконтрольної гітлерівцям Першої Словацької республіки відбулося злиття з низкою словацьких партій і так ГСПН стала фактично єдиною словацької партією. Опорою партії було католицьке духовенство і націоналістична інтелігенція. ГСПН стала проводити політику терору – були заборонені всі партії, арештовувалися політичні супротивники і антифашисти. ГСПН тісно співпрацювала з німецькими нацистами.

1 вересня 1944 р. партизанська Словацька Народна Рада заборонила ГСПН на території, контрольованій партизанами. У 1945 р. партія була повністю заборонена, її лідери арештовані. Частина ліберального крила влилася в 1945 р. в Демократичну Партію, частина емігрувала у напіввійськову організацію Словацької Народної Партії – Глінкову гарду, що існувала протягом 1938–1945 рр. й найменована на честь лідера Андрія Глінки.

Глінкова гарда мала попередника – Родобрану, яка існувала в 1923–1927 рр. і була розпущена. Гвардія виникла 8 жовтня 1938 р., а першим командиром став Карол Сідор. Дуже скоро Гвардія стала реальною силою в Словаччині. Вона стала нести поліцейські обов'язки і проводити силові акції проти євреїв, чехів, циган і комуністів. У 1939 р. командиром Гарди став словацький фашист Олександр Мах.

З 1941 року члени Гвардії проходили тренування в таборах СС у Німеччині. У 1942 р. проводила «арізацію майна» та висилку євреїв в Освенцим. У серпні 1944 року під час повстання на словацьких землях німецькі війська використовували Гвардію в боях проти словацьких партизанів. Гвардія була розпущена в 1945 році, багато членів були засуджені.

Відомо, що у 1939 р. виник конфлікт між двома крилами правлячої партії. Консервативне помірне крило, під головуванням словацького римо-католицького священика Йозефа Тисо, президента Словаччини і голови партії, бажало створення авторитарно-релігійної держави. Це крило контролювало провідні посади країни, партії і церкви [14, 89].

Інше крило було радикальнішим, орієнтованим на німецьку модель націонал-соціалізму, в її лавах були сильними антисемітські настрої, бажання депортувати чи асимілювати всіх чехів і створити фашистську державу, засновану на принципі етнічної чистоти. Лідером радикального крила була Глінкова Гарда, а найвпливовішими представниками – прем'єр-міністр Войтех Тука і міністр внутрішніх справ Олександр Мах [15, 34].

Проблема екстремістсько-фашистського крила була в тому, що більшість населення підтримувало крило поміркованих поглядів Й. Тисо, оскільки фашистське крило вважалося демагогічним, а фашистська ідеологія не була сумісна зі словацьким менталітетом.

У серпні 1944 року в країні спалахнуло антинацистське Словацьке національне повстання, для придушення якого у вересні до країни були введені німецькі війська, що фактично означало окупацію Словаччини та часткову втрату її незалежності. Німецькі війська поступово були витіснені з терен Словаччини. Так як існування Першої Словацької республіки фактично завершилося 4 квітня 1945 р., то

Глінкова Словацька народна Партія автоматично припинила своє існування.

Період Другої Республіки складний тим, що в цей період вже не існувала класична демократична система. Однак, проблема тут у тому, кого вважати фашистами. Фашистами було і Національне фашистське об'єднання «Прапор». Тим не менш, деякі історики і дослідники вважають, що фашистські тенденції проявляються і в народній демократії або в Національній Лізі Іржі Стршібрного, і ці партії мали значний політичний вплив. І все ж ні ті, ні інші не приймали фашистську ідеологію, хоча їхні виступи переставали носити класичний демократичний характер [16, 162].

Отже, все таки можна цілком стверджувати, що у Чехословаччині був фашистський рух, який представлений фашистськими партіями «червоно-білих», Фашистською національною спільнотою, Судето-німецькою партією К. Генлейна, празьким об'єднанням «Прапор», організаціями Гайди та «Влайко», «Гвардією Глінки» у створеній Словацькій Республіці. Соціальною опорою фашистів були дрібна і середня буржуазія, військові, частина робітників і селян, націоналістично налаштована інтелігенція і студентство.

Поступово старі довоєнні праворадикальні партії заборонялися або розпадалися, а їх місце почали займати нові, сформовані німецькими властями рухи та об'єднання. Найпомітнішою серед них була створена Судето-німецька партія К. Генлейна, яка взяла відкритий курс на включення Судетської області до складу Німеччини. Партія Генлейна була «п'ятою колоною» в Чехословаччині [17, 90].

Необхідно зауважити, що у 1939–1945 рр. значна частина чеського населення входила в різні колабораціоністські організації – політичні та корпоративні, які формально доводили лояльність чехів Третьому рейху. У цей

період рух, що склався в 1920-х рр. вступив у глибоку кризу. Пропаговані раніше «великочеські» ідеї натрапили на рішучу протидію німецької влади. Навіть при збереженні в його доктринах ідей антисемітизму, а також арійської єдності й боротьби з комунізмом, політика німецьких нацистів з придушення чеської національної ідентичності та державності не могла не увійти в суперечність з базовими цінностями чеських фашистів. Це призвело до поступового занепаду ідей чеського фашизму у 1943–1944 рр.

Список використаних джерел

1. Heller H. Europa und der Faschismus. Berlin — Leipzig, 1929. — S. 62—64.
2. Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс. — К., 2000. — 790 с.
3. Дюрозель Ж. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Ж. Дюрозель. — К., 1995. — 905 с.
4. Лакер У. Чорна сотня. Походження фашизму // Світова економіка і міжнародні відносини. — 1995. — № 11. — С. 34—37.
5. Короп П. Уроки екстремізму // Книжковий огляд. — 1995. — № 23. — С. 45—48.
6. Арндт Х. Вірус тоталітаризму // Социс. — 1989. — № 5. — С. 34—38.
7. Каграманов Ю. Чому затяглася «загибель богів». Фашизм як феномен європейської культури // Новий світ. — 2012. — № 12. — С. 45—49.
8. Гусев А. Фашистская Польша / А. Гусев. — М.: Наука, 2001. — 402 с.
9. Mannhardt J. W. Der Faschismus. München, 1925, — 39 s.
10. Ji iPokorny. The Czech Lands 1918–1997. — Praga, 1998. — 52 s.
11. Каграманов Ю. Про свастики, що закрутилася в інший бік // Дружба народів. — 2010. — № 6. — С. 56—61.
12. Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию / В. Крал. — М.: Прогресс, 1978. — 388 с.
13. Ryszard Kaczmarek. Polacy w Wehrmachcie. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2010. — P. 527.
14. Желев Ж. Фашизм // Викладання історії в школі. — 2000. — № 10. — С. 45—51.
15. Милза П. Що таке фашизм? // Поліс. — 2010 — № 2. — С. 89—90.
16. Hoepke K. P. Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus. Düsseldorf, 1968. — S. 299—300.
17. Волков В. К. Мюнхенский сговор и балканские страны / В. Волков. — М.: Наука, 1978. — 327 с.

TETIANA IVANOVA
Mykolaiv

CZECH FASCISM: BECOMING AND EVOLUTION IN 1939–1945

The article attempts to consider the establishment and development of fascism in the Slavic countries of Central Europe, including Czechoslovakia in the late 30's – mid 40's. XX century. Characterized and analyzed the activity of far-right organizations in the Czech Republic and Slovakia in the period of greatest expansion, studied their social structure and regional characteristics.

Keywords: Czechoslovakia, Czech fascist movement, National Socialism, Sudeten Germans, the Protectorate of Bohemia and Moravia, Slovakia.

ТАТЬЯНА ИВАНОВА
г. Николаев

ЧЕШСКИЙ ФАШИЗМ: СТАНОВЛЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ В 1939–1945 гг.

В статье предпринята попытка рассмотреть становление и развитие фашизма в славянских странах Центральной Европы, в частности в Чехии, в конце 30-х – середине 40-х гг. XX в. Охарактеризовано и проанализировано деятельность ультраправых организаций в Чехии и Словакии в период наибольшего их подъема, исследованы их социальный состав и региональные особенности.

Ключевые слова: Чехословакия, чешское фашистское движение, национал-социализм, судетские немцы, Протекторат Богемии и Моравии, Словацкая Республика.

Стаття надійшла до редколегії 26.05.2017

УДК 94:430 (1991-2017)

МАРІЯ ЛЯШЕНКО

м. Київ

mariia.lyashenko@gmail.com

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ В НІМЕЧЧИНІ (1991–2017 РОКИ)

У статті розглядається новітня історія культурної дипломатії України в Німеччині. Висвітлюються основні тенденції, досягнення та проблеми організації української культурної дипломатії в ФРН. Сприятливий розвиток політичних контактів за часів канцлера Г. Коля вивів українську культурну дипломатію на рівень роботи Українсько-німецького форуму. Помаранчева революція поліпшила образ України у ФРН в період 2005–2013 років, але домінував образ України як проблемної пострадянської країни. Новітня історія діяльності української культурної дипломатії в ФРН дає нові форми організації міждержавної співпраці та прямого діалогу представників українського та німецького суспільств.

Ключові слова: Євромайдан, культурна дипломатія, Німеччина, Помаранчева революція, Україна.

Федеративна Республіка Німеччина є традиційним стратегічним партнером України в Європі. Впродовж 1991–2017 років, які пов'язані із радикальними змінами на континенті та в обох державах, існували різні умови для формування і реалізації стратегії культурної дипломатії України в Німеччині. Ретроспективний аналіз тенденцій, здобутків і проблем українсько-німецької співпраці в сфері культури становить як науковий, так і практичний інтерес.

Культурні зв'язки України і Німеччини мають більш як тисячолітню історію. Їх розвиток відбувався у загальноісторичному контексті, формуючись відповідно до політичних, соціально-економічних і культурних реалій свого часу. Культурні зв'язки залишаються найбільш масовим видом спілкування народів. Культурні контакти найчастіше не припи-

няються навіть у періоди загострення політичних відносин, хоча набувають іншої специфіки, аніж за сприятливих політичних часів. Зокрема, у монографії М. Яцишина досліджено особливості формування та реалізації культурних зв'язків на державному та регіональному рівнях між Україною та ФРН наприкінці 1980-х на початку 1990-х років [1]. Свідченням посилення уваги в німецькій суспільній думці до української тематики після Революції Гідності можна вважати монографію відомого німецького славіста Карла Шльогеля «Український виклик» [2].

Метою статті є висвітлення договірно-правової бази, особливостей та результатів реалізації культурної дипломатії України в Німеччині.

17 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною і ФРН [3, 1].